

‘Landverraderlijke’ Verpleegstersgemeenschap in de Tweede Wereldoorlog

‘Landverraderlijk’, zo werd de in de Tweede Wereldoorlog opgerichte Verpleegstersgemeenschap genoemd toen deze op 17 september 1944 bij wettelijk besluit ontbonden en daarmee verboden werd.¹ Over deze Verpleegstersgemeenschap is weinig bekend. Dat is niet zo verwonderlijk aangezien deze groep een klein onderdeel vormde van de Nederlandse Volksdienst, die wel de nodige bekendheid heeft gekregen. Deze Volksdienst bood sociale hulp aan Nederlanders ‘die in ‘erfbiologisch’ opzicht gezond waren’. In principe vielen ‘onvolwaardigen’ daar niet onder.² Daarom kwamen onder meer gehandicapten niet in aanmerking voor sociale zorg. ‘Het nationaalsocialisme [schemerde] door in de aard van de NVD’, aldus Anne Verwaaij voor NPO-Geschiedenis.³ Een brochure van de Volksdienst vermeldde dat het wel nodig was ‘dat de lichamelijke en geestelijke zwakken [werden] verzorgd, maar meer nog [was] het noodig, dat de lichamelijke en geestelijke gezonden’ de volle aandacht kregen. Hiervoor richtte de Volksdienst de adviesbureaus ‘Moeder en Kind’ op en eigen organisaties voor gezinsverzorging, tandheelkunde op de scholen, uitzending (vakanties) voor moeders en kinderen. Ook exploiteerde de Volksdienst tehuizen voor kinderen wanneer moeders tijdelijk niet in staat waren hun kinderen te verzorgen.⁴ De Volksdienst propageerde dat het volk ‘in de eerste plaats gezond en sterk gemaakt en daarna gezond en sterk gehouden’ diende te worden. Bovendien betoogde hij dat de hulpverlening ‘niet partij-politiek of confessioneel gebonden’ was.⁵ Die stellingname kon niet worden waargemaakt. De meeste leden van de Volksdienst waren aanhangers van de politieke partij, de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB).⁶ De Nederlandse Volksdienst was dus niet vrij van nationaalsocialistische denkbeelden. Daarom roept de band tussen de Verpleegstersgemeenschap en de Volksdienst de vraag op in hoeverre de verpleegsters van de Verpleegstersgemeenschap nationaalsocialistische denkbeelden aanhingen. Sloten zij bijvoorbeeld ook groepen mensen uit van hulp, zoals de Volksdienst dat deed? In dit artikel wordt geprobeerd om op basis van bronnen een antwoord op deze vragen te formuleren.

De Verpleegstersgemeenschap

De Verpleegstersgemeenschap werd als onderdeel van de Volksdienst pas halverwege de Tweede Wereldoorlog, op 30 november 1942, opgericht. Volgens de *Statuten van de Verpleegstersgemeenschap van de Nederlandschen Volksdienst* fungeerde de landelijk leider van de Volksdienst als hoofd van de Verpleegstersgemeenschap en was de leider van de Afdeling Medische Zaken van de Volksdienst de permanente plaatsvervanger. De landelijk leider van de Volksdienst benoemde de leidster van de Verpleegstersgemeenschap.⁷ Volgens

artikel 1 van de statuten diende de Verpleegstersgemeenschap het volk door het ter beschikking stellen van verpleegsters voor 'zieken en personen, die verpleging van noode' hadden. De verpleegsters moesten 'zoowel naar bekwaamheid als in plichtsbefes voorbeeldig zijn'.⁸ De Verpleegstersgemeenschap trachtte dit te doen door middel van het aanbieden van opleidingen, werkplekken, het 'zich bezig houden met alle economische vraagstukken met betrekking tot de verpleegsters' en het bevorderen van de 'tucht en van den kameraadschappelijken geest onder de leden'.⁹

Verpleegsters die lid wilden worden van de Verpleegstersgemeenschap moesten volgens artikel 4 uiteraard verpleegster zijn en van onbesproken gedrag. Zij moesten de Nederlandse nationaliteit hebben en niet van joodse afkomst zijn. Een verpleegster met één 'naar ras voljoodschen grootouder' kwam niet in aanmerking om lid te worden.¹⁰

3. van onbesproken gedrag is alsmede
4. van geen naar ras voljoodschen grootouder afstamt, waarbij een grootouder zonder meer als voljoodsch wordt aangemerkt, wanneer deze tot de joodsch-kerkelijke gemeenschap behoort of heeft behoord.

Het Hoofd der Verpleegstersgemeenschap beslist over het verzoek. Hij kan het verzoek van een verpleegster, ten aanzien van wie de voorwaarden, bij het vorige lid gesteld, zijn vervuld en die of door den Nederlandschen Volksdienst is tewerkgesteld of tot een verpleegstersgemeenschap behoort, aan welker leden het hoofd der Verpleegstersgemeenschap het toetreden algemeen heeft toegestaan, niet afwijzen.

Zodra de statuten van kracht waren, werd de oprichting van de Verpleegstersgemeenschap eind december 1942 grootscheeps aangekondigd. Opmerkelijk genoeg werd de gemeenschap in kranten aangekondigd als 'zustergemeenschap' en dus niet als 'verpleegstersgemeenschap'.¹¹ In augustus 1943 kon breed bekend worden gemaakt dat de verpleegster A.M. Noordhoek Hegt als leidster was aangesteld.¹² In een toespraak op 11 september 1943 vertelde zij, tijdens een landdag van de NSB-organisatie voor artsen, het Medisch Front¹³, dat zij op 15 juli 1943 in dienst was getreden van de Nederlandse Volksdienst.¹⁴ Zij betoogde dat verpleegsters in de Volksdienst een andere taak hadden dan die in ziekenhuizen of in de wijk. Die hadden de taak de zieken te helpen gezond te maken, maar binnen de Volksdienst hadden zij, aldus de leidster, de taak 'wat gezond is gezond te laten blijven zelfs gezonder te maken'. Zuster Noordhoek Hegt vond dat 'voorwaar een heel mooie taak' want 'veel werd er voor onze zieken gedaan weinig voor de gezonden'.¹⁵

Het werk van de Verpleegstersgemeenschap was hiermee dus geheel in lijn van de Volksdienst. Het was daarom dat er verpleegsters en kraamverzorgsters verbonden waren aan de adviesbureaus voor moeder en kind. Noordhoek Hegt deelde mee dat 'er helaas te weinig verpleeghulp' was om 'ze overal in te kunnen zetten'.¹⁶ De leidster ging verder in op toekomstige arbeidsvoorwaarden voor verpleegsters die zich verbonden aan de Verpleegstersgemeenschap. Zij benadrukte het belang van de rechtspositie van verpleegster, het gunstige salaris, de betere arbeidstijden en een goed geregelde ouderdomsvoorziening. Kennelijk was het nodig deze positieve voorwaarden te benoemen, aangezien het moeilijk was verpleegsters 'warm te krijgen' voor de Verpleegstersgemeenschap. Gesprekken met directies van instellingen liepen spaak omdat er bezwaar was dat de Verpleegstersgemeenschap 'politiek ingesteld' zou zijn. De leidster verzekerde haar toehoorders echter dat de Verpleegstersgemeenschap politiek en kerkelijk ongebonden was.¹⁷

Die ongebondenheid bleek een speerpunt te zijn. In het artikel ‘Hulp zonder hokjes’ in *Het Volk* van 7 januari 1943, stond nadrukkelijk vermeld dat de Verpleegstersgemeenschap voor het hele volk was en niet gebonden wilde zijn aan ‘Rode, Witte, Gele, Groene en anders getinte kruisen’, want in de ‘veelheid van kruisen uitte zich ook een veelheid aan geestelijke sfeer’. De verpleegstersgemeenschap wilde ‘de Nederlandse volksgemeenschap als een ondeelbare eenheid zien en als ondeelbare eenheid dienen’.¹⁸ Mogelijk was dat de reden dat de term ‘zuster-gemeenschap’ naar buiten toe ingeruild werd voor ‘verpleegstersgemeenschap’ zoals de officiële naam ook volgens de statuten luidde. De titel ‘zuster’ zou kunnen verwijzen naar een rooms-katholieke of protestantse zuil.¹⁹

De leidster timmerde flink aan de weg. Zo sprak zij in een uitgebreide lezing op 30 maart 1944 te Utrecht over het door de Verpleegstersgemeenschap inzetten van (kraam)verpleegsters, kraamverzorgsters en gezinshulpen ten behoeve van het gezonde gezin, de kraamvrouw en kind. Zij sprak onverhuld letterlijk het volgende: ‘Onvolwaardige gezinnen worden door ons niet geholpen deze verwijzen we dan ook naar Maatschappelijk Hulpbetoon’ (vorm van sociale dienst).²⁰

De Volksdienst had eigen kraamzorgafdelingen in de grote steden. Gezinshulpen werden door de Volksdienst zelf geschoold ‘in wat koken naaien verplegen enz.’ en scholen voor kraamverzorgsters in Amsterdam, Utrecht, Rotterdam en Den Haag waren in oprichting. De eerste cursus zou volgens de leidster op 3 april 1944 starten. De Volksdienst had eigen lesmateriaal voor deze opleidingen geproduceerd.²¹ Een opleiding tot kraamverzorgster duurde, aldus de leidster, drie maanden. Gedurende die periode verbleef de leerling intern en diende zich aan strenge huisregels te onderwerpen. Daarna zou de theoretisch geschoolde kraamverzorgster met een kraamverpleegster, die was opgeleid in het ziekenhuis, de wijk in gaan.²² Opnieuw benadrukte de leidster dat het moeilijk was om aan verpleegsters te komen. Er verschenen daarom later in het jaar wervingsadvertenties in landelijke dagbladen.²³

Het werkgebied van de Verpleegstersgemeenschap voor het gezonde gezin was dus breed. Men had behoefte aan wijkverpleegsters, wijkkraamverpleegsters, kraamverzorgsters, docentes, een hoofd bij een hulppost voor ‘Moeder en Kind’ en een leidster van een kindertehuis. Bovendien waren er plannen voor een vakantiehuis voor verpleegsters en een tehuis voor oud-verpleegsters. In een gesprek tussen een verslaggever van een krant en de leidster, in mei 1944, kwam wederom naar voren dat er een rechtvaardige salarisregeling en een positieverbetering van de verpleegster in het algemeen moest komen. Vervolgens liet de leidster weten dat zij de hoop koesterde dat alle Nederlandse verpleegsters, voor zover zij niet tot een kloosterorde behoorden, zich zouden verenigen in de Verpleegstersgemeenschap.²⁴ Dat dit ideaal niet werd bereikt, blijkt uit de namenlijst van 1944, die laat zien dat er slechts 35 verpleegsters werkzaam waren voor de Volksdienst en vijf verpleegsters die niet werkzaam waren voor de Volksdienst, maar kennelijk wel lid waren.²⁵ De Verpleegstersgemeenschap was dus niet groot.

Gemeente Ziekenhuis Zaandam²⁶

De Volksdienst had weliswaar eigen opleidingen tot gezinshulp en kraamverzorgster, maar een eigen opleiding tot A-verpleegster had de dienst niet. Wel werd in mei 1944 in een interview door de leidster van de Verpleegstersgemeenschap het Gemeente Ziekenhuis te Zaandam genoemd waarmee een overeenkomst was gesloten.²⁷ In dat ziekenhuis werkten in 1944 78 verplegenden in verschillende functies, waaronder 57 leerling-verplegenden.²⁸

Het contact tussen de Verpleegstersgemeenschap en het Zaanse ziekenhuis is niet verbazingwekkend. Sinds 1 mei 1942 was daar door de NSB-burgemeester C. van Ravenswaay van Zaandam de arts F. Houdijk benoemd als geneesheer-directeur. Deze arts was actief als secretaris van het Medisch Front en leider van het Nationaal-Socialistisch Studentenfront.²⁹ Hij was dus bekend met de NSB. In dezelfde aankondiging in 1942 was

sprake van de benoeming van een ‘Zuster-docente, die speciale zorgen zal besteden aan de opleiding der zusters’.³⁰ Of deze verpleegster ook de kant van de NSB had gekozen is waarschijnlijk, maar niet bewezen.³¹ De band tussen het Gemeente Ziekenhuis Zaandam en de Volksdienst wordt nog eens bevestigd door een oproep van de Volksdienst aan aanstaande moeders om te komen bevallen op de kraamafdeling van het Gemeente Ziekenhuis. Voor minderkapitaalkrachtigen was er een gereduceerd tarief.³² Bovendien werden oproepen om te solliciteren als (leerling-)verpleegster gedaan door de (NSB-)burgemeester en liepen sollicitatiebrieven via de Personeel-Centrale op het stadhuis te Zaandam.³³ Op deze wijze vond een screening plaats op de politieke gezindheid van de sollicitant en hield de burgemeester grip op zijn ambtenaren. Met de komst van Houdijk en twee NSB-zusters was de sfeer in het Gemeente Ziekenhuis bedorven. Medewerkers moesten, aldus F. van Soeren, op hun woorden passen.³⁴ Een verpleegster werd bijvoorbeeld ontslagen vanwege haar anti-Duitse houding.³⁵

Houdijk vertrok in 1944 naar het Oostfront. Hij werd opgevolgd door de NSB’er gynaecoloog dr. Hooge(n)boom (die na Dolle Dinsdag de vlucht nam).³⁶ Houdijk kwam in Duitsland tot inkeer. De omgang met Engelse en Amerikaanse artsen in het Diaconessenziekenhuis te Nimburg gaf hem het inzicht ‘dat de lijn die hij sinds 1934 volgde naar de afgrond voerde’.³⁷ Na een internering van zestien maanden werd hij vrijgesproken, ‘echter wel [met] ontzetting uit het actief en passief kiesrecht’, zoals de *Nieuwe Dag* op 10 oktober 1947 dat verwoordde.³⁸

Lesmateriaal voor leerlingen-verpleegsters: lesboek van G.F. Gezelle Meerburg

De Nederlandse Volksdienst leidde dus zijn eigen personeel op en gebruikte hiervoor zelf ontwikkeld lesmateriaal.³⁹ De vraag is belangwekkend of in ziekenhuizen met een NSB-directie nationaalsocialistisch getint lesmateriaal voor de verpleegstersopleiding werd gebruikt. Omdat, volgens de leidster, er een overeenkomst was tussen het Gemeente Ziekenhuis Zaandam en de Verpleegstersgemeenschap lijkt dat zeker in Zaandam voor de hand te liggen.⁴⁰ In elk geval was er gedurende de oorlog een lesboek voorhanden waaruit de politieke voorkeur van de schrijver duidelijk naar voren kwam, namelijk de in 1943 uitgebrachte vijfde druk van G.F. Gezelle Meerburg’s *Algemene Ziekenverpleging*.⁴¹ De auteur was onder meer actief als keuringsarts voor de arbeidsinzet in Duitsland en Leider van de Sectie Verplegenden van het Medisch Front. De leidster van de Verpleegstersgemeenschap noemde hem ook tijdens haar speech voor het Medisch Front op 11 september 1943.⁴² Gezelle Meerburg was met de eerdere vier drukken van zijn lesboek geen onbekende.⁴³ De vierde druk werd in 1940 in het *Tijdschrift voor Ziekenverpleging* nog aangemerkt als ‘keurig verzorgd’, bekend en ‘blijkbaar gewaardeerd’.⁴⁴ Aan de vijfde druk besteedde dit tijdschrift geen aandacht omdat hoogstwaarschijnlijk de redactie geen politiek standpunt in wilde nemen. Gezelle Meerburg schoof in deze editie, met name in het hoofdstuk ‘Kort begrip van maatschappelijke gezondheidszorg’, zijn nationaalsocialistische ideeën niet onder stoelen of banken.⁴⁵ Hij vond bijvoorbeeld aan de hand van de sterk op de rasverbetering georiënteerde D. Herderschêe, dat het funest was dat ‘weinig begaafde ouders’ kinderen kregen. Gezelle Meerburg vond dat ‘vele kinderen en kleinkinderen eveneens geestelijk zeer laag ontwikkeld’ waren van ‘een man, die analphabeet of dom is’.⁴⁶ En vervolgens:

Vroeger bracht een groot deel van deze [achterlijke] kinderen het niet tot de voortplantingsleeftijd, de natuur roeide ze uit. Nu zij door de *praeventieve geneeskunde* (consultatiebureaux enz.) in het leven blijven, verstoren zij het evenwicht in de bevolking, wat betreft het begaafde en niet-begaafde deel. In alle kringen is de vruchtbaarheid verminderd, behalve juist in de kringen der zorgelozen.⁴⁷

Gezelle Meerburg vervolgde met:

De pauper behoort soms tot de z.g. *anti-socialen*, die zijn kinderen voorgaat in straatslijperij, diefstal, bevorderen van prostitutie. Veel prostituees zijn debiel, te lui om te werken, zoals de debiel in het algemeen is. Gelukkig heeft de prostituee meestal geen of hoogstens één kind, de gonorrhoeïsche infectie maakt haar *steriel* (...). De gezondheid van een volk, zowel lichamelijk als geestelijk is een kostbare schat, daarom zal zieke erfstof beperkt moeten worden, wil zij de gezonde niet benadelen, ja overwoekeren.⁴⁸

De auteur was uitgesproken over enkele nationaalsocialistische instanties zoals de Artsenkamer en de Nederlandse Volksdienst.⁴⁹ Hij eindigde zijn lesboek door een overzicht te geven van de opleidingen tot verplegende en de aantekeningen daarbij met een pleidooi voor de wijkverpleging die hij nog teveel een 'luxe-opleiding' vond.⁵⁰

Zijn visie op de opleiding tot wijkverplegende en op de hele opleiding tot verplegende bracht Gezelle Meerburg via een ander medium tot uiting. Als Leider van de Sectie Verplegenden van Medisch Front had hij toegang tot het blad *Volksgezondheid. Orgaan van Medisch Front*. Daarin schreef hij in 1943 dat de opleiding tot A-verplegende verlengd moest worden van drie naar vier jaar met daarin opgenomen de kraam-, kinder- en wijkaantekeningen. De bestaande aantekeningen kwamen daarmee te vervallen. Gezelle Meerburg betoogde verder dat de lesstof voor de wijkaantekening die 'in scholen voor maatschappelijk werk' werd gegeven bij de opleiding tot A-verpleegster betrokken moest worden. De A-verpleegster moest

meehelpen bij het bestrijden der erfelijke ziekten, mee ingeschakeld worden in den strijd, het volk de oogen te openen voor den dreigenden ondergang van het ras (...) zij [moest] ingeschakeld worden in de strijd tegen het pauperisme. Juist als verpleegster in de wijk (...) [kon] zij voor ons volk van zoo groot nut wezen.⁵¹

Gezelle Meerburg had een duidelijke visie op een nieuwe opleiding voor verpleegsters. Zo moest de verpleegster tijdens haar opleiding gedetacheerd worden bij de medische afdeling van de Nederlandse Volksdienst. Ook vond hij dat de kraam in hetzelfde jaar als de wijk gegeven kon worden. Hij betoogde dat de concurrerende opleiding tot kraamverzorgster opgeheven kon worden. De kinderaantekening kon volgens Gezelle Meerburg ook in de A-opleiding worden opgenomen. Begon een verpleegster haar opleiding in een kinderziekenhuis, dan moest zij volgens Gezelle Meerburg een jaar overwerken in een algemeen ziekenhuis. Opmerkelijk is Gezelle Meerburg's visie op de B-opleiding. Die kon volgens hem vervallen. Leerlingen in een psychiatrische inrichting zouden dezelfde examens als de leerlingen in een algemeen ziekenhuis moeten krijgen, aangevuld met wat extra praktische handelingen. Daarna zouden zij, net als degenen die de opleiding startten in een kinderziekenhuis, een jaar moeten overwerken in een algemeen ziekenhuis alvorens het wijkjaar met kraam in te gaan.⁵² Gezelle Meerburg pleitte dus voor een brede opleiding tot verpleegster/verpleger, waarin de algemene en psychiatrische verpleging en de aantekeningen voor de wijk-, kraam, en kinderverpleging. Wat hij voorstelde was niet nieuw. Voordat de Wet op de Ziekenverpleging van 1921 van kracht werd, waren soortgelijke voorstellen gedaan.⁵³ Nieuw was wel het nationaalsocialistische gedachtegoed in de opleiding met aandacht voor rasverbetering, de gezonde mens, maatschappelijk werk en de kraam.

Gezelle Meerburg stond na de Tweede Wereldoorlog terecht voor zijn nationaalsocialistische idealen. Met name zijn activiteiten als keuringsarts voor de

arbeidsinzet in Duitsland werden hem kwalijk genomen. De strafeis was vier jaar gevangenisstraf en ontzetting uit het ambt van geneeskundige.⁵⁴

Tot slot

De Verpleegstersgemeenschap was een gemeenschap die pretendeerde niet gebonden te zijn aan godsdienst en politieke partij. Door de banden met de Nederlandse Volksdienst en de NSB-organisatie Medisch Front moet toch anders geconcludeerd worden. Zo blijkt bijvoorbeeld dat een persoon die een pleidooi hield voor de Verpleegstersgemeenschap de NSB-groet 'hou zee' uitriep.⁵⁵ Eveneens werd de leidster van de Verpleegstersgemeenschap, Noordhoek Hegt, aangeduid als kameraadske (kam.ske), de wijze waarop een vrouwelijk lid van de NSB werd aangesproken.⁵⁶

Buiten kijf staat dat de Verpleegstersgemeenschap nationaalsocialistische trekken had. Joodse verpleegsters mochten geen lid worden. De Verpleegstersgemeenschap sloot 'onvolwaardige gezinnen' uit van zorg en legde zich toe op de gezonde mens. Het begrip 'onvolwaardig' was een ruim begrip voor nationaalsocialisten. De geschiedenis heeft laten zien dat in het nazi-Duitsland van Hitler psychiatrische patiënten en mensen met een verstandelijk beperking op grote schaal werden verwaarloosd, gesteriliseerd en gedood, aldus Henk Maassen in een reportage in *Medisch Contact* over een tentoonstelling in Berlijn in 2014.⁵⁷ Momenteel wordt de Nederlandse geschiedenis in kaart gebracht betreft zorgvragers en zorgverleners in de psychiatrie en verstandelijk gehandicaptenzorg ten tijde van de Tweede Wereldoorlog.⁵⁸

De Leider van de Sectie Verplegenden van Medisch Front Gezelle Meerburg laat er met de vijfde druk van zijn lesboek *Algemene Ziekenverpleging* en zijn artikel in *Volksgezondheid, Orgaan van Medisch Front* geen twijfel over bestaan dat de nationaalsocialistische idealen invloed hadden op verpleegsters, voor zover zij in contact kwamen met zijn lesboek en/of artikel. Het is echter de vraag in hoeverre zijn lesboek de verpleegsters bereikte, want bij navraag bij de uitgever blijkt dat, voor zover was na te gaan, de oplage slechts circa 986 was.⁵⁹ Bovendien had het lesboek concurrentie van twee populaire – niet-nationaalsocialistische – lesboeken: Zr. H.A. Melk, *De praktijk der ziekenverpleging* (2^e druk; 1941) en J. Eduard Stumpff, *Voorlezingen over Ziekenverpleging* (13^e druk; 1939).⁶⁰ Zuster Melk's boek werd in 1941 door het *Tijdschrift voor Ziekenverpleging* gewaardeerd als een zeer goed lesboek, voortreffelijk en ten volle aanbevolen.⁶¹ Helaas was niet te achterhalen hoe groot de oplagen waren van de diverse drukken van het lesboek van Melk.⁶² Dat een oplage van circa 986 van Gezelle Meerburg's lesboek niet groot was, kan worden vergeleken met Stumpff's *Voorlezingen over Ziekenverpleging*. Alleen al in 1906 bracht uitgever F. Bohn van het eerste deel 1250 exemplaren uit, gevolgd door het tweede deel in 1907.⁶³ In 1939, 1945 en 1947 verschenen respectievelijk een dertiende, veertiende en vijftiende druk. In die veertig jaar gingen meer dan 30.000 exemplaren over de toonbank. Een grove som laat zien dat er per druk gemiddeld 2000 exemplaren verschenen. Stumpff's boek was 'een bijbel voor verpleegsters' en een 'steady seller', aldus de jubileumuitgave ter gelegenheid van het 250 jaar bestaan van uitgeverij Bohn in 2002.⁶⁴

In elk geval kreeg de vijfde druk van Gezelle Meerburg weinig kans om gebruikt te worden. Een jaar later, in september 1944, werd het zuiden van Nederland bevrijd en werden nationaalsocialistische organisaties en dus hun literatuur verboden.⁶⁵ Bovendien namen vele NSB'ers na Dolle Dinsdag op 5 september 1944 de vlucht in de veronderstelling dat ook het noorden van Nederland spoedig bevrijd zou worden. Het NSB-apparaat stortte na Dolle Dinsdag grotendeels ineen.⁶⁶

Hoewel de Verpleegstersgemeenschap duidelijk nationaalsocialistisch georiënteerd was, lijkt het erop dat deze denkbeelden weinig invloed hebben gehad op het nazificeren van de verpleging in Nederland. Daarvoor was zij met veertig verpleegsters te beperkt van

omvang. Het werven van verpleegsters bleek ook niet eenvoudig. Wat daar de oorzaak van was is gissen, maar mogelijk vonden verpleegsters dat het uitsluiten van zieke mensen en de aandacht voor de gezonde mens indruiste tegen de eigen beroepscode.⁶⁷ Bovendien waren uitgesproken NSB-verpleegsters niet geliefd, zo bleek in het Gemeente Ziekenhuis Zaandam. De Verpleegstersgemeenschap kreeg ook nauwelijks de tijd om meer invloed te krijgen. Zij werd pas halverwege de oorlog in november 1942 opgericht en nauwelijks twee jaar later kreeg de Verpleegstersgemeenschap, met onder meer de Nederlandse Volksdienst en Medisch Front, een verbod als ‘landverraderlijke’ groep in de eerste bevrijde delen van Nederland. Dat de Verpleegstersgemeenschap weinig invloed had/kreeg, blijkt ook wel uit het feit dat het gerenommeerde *Tijdschrift voor Ziekenverpleging*, dat in de Tweede Wereldoorlog ook uitkwam, geen woord schreef over de Verpleegstersgemeenschap, haar leidster of de Nederlandse Volksdienst.⁶⁸

Koos Duivesteyn-Ockeloen
Rotterdam, mei 2016, maart 2019

¹ *Besluit ontbinding landverraderlijke organisaties. Geldend van 7-12-1945 t/m heden*. Besluit van 17 september 1944, houdende vaststelling van het Besluit ontbinding landverraderlijke organisaties. ‘Besluit Ontbinding landverraderlijke Organisaties’, in: H.H. Koderitsch en M Koderitsch, *Herstelwetgeving* (’s-Gravenhage en Batavia 1946) 107-109.

² Website Wegwijzer Archieven WO2, initiatief van het Nationaal Archief en het NIOD. <http://www.archievenwo2.nl/thema-overzicht/nederland/steun-en-opvang/overig> (26 maart 2016).

³ Anne Verwaaij, ‘De ware aard van de Nederlandse Volksdienst’, 11 januari 2016, website NPO Geschiedenis, Verborgen Verhalen. <http://www.npogeschiedenis.nl/verborgenverleden/verborgenverhalen/De-ware-aard-van-de-Nederlandse-Volksdienst.html> (26 maart 2016).

⁴ De Nederlandsche Volksdienst. *Wat beoogt de N.V.D en waar ligt het verschil tusschen den N.V.D en Winterhulp Nederland?* (z.p. en z.j [1943]).

⁵ De Nederlandsche Volksdienst, *Wat doet hij toch* (z.p. en z.j. [1942]).

⁶ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945*. Deel 6, eerste helft, juli ’42-mei ’43 (’s-Gravenhage 1975) 491 en 496. Website Wegwijzer Archieven WO2, initiatief van het Nationaal Archief en het NIOD. Anne Verwaaij, ‘De ware aard van de Nederlandse Volksdienst’.

⁷ *Statuten van de “Verpleegstersgemeenschap van de Nederlandschen Volksdienst” gevestigd te ’s-Gravenhage. Oppericht bij acte d.d. 30 november 1942 verleden ten overstaan van Notaris Mr Cl. A.A.M.H. Verheggen te ’s-Gravenhage* (30 november 1942) ongepagineerd, art. 3. Vanaf 1 juni 1942, en dus voor de oprichting van de Verpleegstersgemeenschap, was Frederik Willem van Vloten landelijk leider van de Volksdienst.

⁸ *Statuten van de “Verpleegstersgemeenschap van de Nederlandschen Volksdienst”*, art. 1.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*, artikel 4.

¹¹ ‘De N.V.D. sticht een zustergemeenschap, *Het Volk*, 29 december 1942. ‘De N.V.D. gaat voorwaarts’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 29 december 1942. ‘N.V.D. en gezondheidszorg. “De Zustergemeenschap van de Nederlandsche Volksdienst” opgericht’, *De Zuid-Willemsvaart*, 29 december 1942. ‘Zustergemeenschap van de Ned. Volksdienst. Een nieuw loffelijk initiatief’, *Dordrechtsche Courant*, 29 december 1942. ‘Zustergemeenschap van den Nederlandschen Volksdienst’, *Haagsche Courant*, 29 december 1942. ‘Zustergemeenschap van den N.V.D. Nieuwe groote stap voorwaarts’, *Dagblad van het Zuiden*, 29 december 1942. ‘Zorg voor de volksgezondheid. Ned. Volksdienst roept nieuwe stichting in het leven’, *De Residentiebode*, 29 december 1942. ‘Zustergemeenschap’, *De Tijd*, 29 december 1942. ‘Zustergemeenschap van den N.V.D.’ *Dagblad van Noord-Holland*, 29 december 1942. ‘Zustergemeenschap van den Nederlandschen Volksdienst’, *Delftsche Courant*, 29 december 1942. ‘Zustergemeenschap van den Nederl. Volksdienst’, *Leidsch Dagblad*, 29 december 1942. ‘Zustergemeenschap van den Nederlandschen Volksdienst. Vorming van flink zusterkorps en tucht en kameraadschap onder de leden. *Groote stap voorwaarts*’, *Het Nationale Dagblad*, 29 december 1942. ‘Zustergemeenschap van den Nederlandschen Volksdienst’, *Dagblad van het Oosten*, 29 december 1942. ‘Een nieuwe stichting van den N.V.D. Zustergemeenschap opgericht’, *Armhemsche Courant*, 29 december 1942. ‘Zustergemeenschap van den Ned. Volksdienst’, *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 29 december 1942. ‘Zustergemeenschap van den Ned. Volksdienst. Een nieuw loffelijk initiatief’, *Dagblad van Rotterdam*, 29 december 1942. ‘Een Zustergemeenschap van den Nederlandschen Volksdienst. In de eerste plaats dient zij voor het welzijn van het Nederlandsche volk, daarnaast zullen de zusters er een nieuwen grooten steun in vinden’, *Nieuwe Venlosche Courant*, 29 december 1942. ‘Ned. Volksdienst marcheert voorwaarts. ‘Zustergemeenschap”

opgericht', *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 30 december 1942. 'De zustergemeenschap van den N.V.D.', *Delftsche Courant*, 30 december 1942. 'De Volksdienst breidt zich uit. Thans een Zustergemeenschap ingesteld. Lofwaardig pogen tot steun aan zieken en zwakken', *Dagblad voor Noord-Holland*, 30 december 1942. 'Zustergemeenschap van den Nederlandschen Volksdienst', *Friesche Courant*, 30 december 1942. 'Zustergemeenschap van den Nederl. Volksdienst', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 30 december 1942. 'Nieuwe organisatie voor pleegzusters. Zustergemeenschap opgericht voor de Volksdienst', *Het Vaderland*, 30 december 1942. 'Een N.V.D.-Zustergemeenschap', *Dagblad van Noord-Brabant*, 30 december 1942. 'Zustergemeenschap van den N.V.D. Hulpverlening aan zieken', *De Telegraaf*, 30 december 1942. 'De zustergemeenschap van den N.V.D. Een toelichting', *Dagblad van het Oosten*, 31 december 1942. 'De Zustergemeenschap van den N.V.D.', *Dagblad voor Noord-Holland*, 31 december 1942. 'De zustergemeenschap van den N.V.D., *Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 31 december 1942. 'De zustergemeenschap van den N.V.D. Naast vakopleiding komt een sociale opleiding', *De Zuid-Willemsvaart*, 31 december 1942. 'Zustergemeenschap van den N.V.D.', *Nieuwe Venlosche Courant*, 31 december 1942. 'De Zustergemeenschap van den N.V.D.', *Dagblad van Noord-Brabant*, 31 december 1942. 'Een gemeenschap van leeken-zusters. Nieuwe instelling van den Nederlandschen Volksdienst', *Limburger koerier*, 31 december 1942. 'Zustergemeenschap van den N.V.D. Zorg voor verpleegsters', *De nieuwe koerier*, 31 december 1942. 'N.V.D. en volksgezondheidszorg. De "zustergemeenschap" van den "Ned. Volksdienst" opgericht', *Limburgsch Dagblad*, 31 december 1942. 'De zustergemeenschap van den N.V.D. Ned. volk heeft goede vakkrachten nodig', *Arnhemsche courant*, 31 december 1942. 'N.V.D. en volksgezondheidszorg. De "zustergemeenschap" van den "Ned. Volksdienst" opgericht', *Limburgsch Dagblad*, 31 december 1942. 'Zustergemeenschap van den N.V.D. Hulpverlening aan zieken', *Het Nieuws van den Dag*, 31 december 1942. 'Wat wil de zustergemeenschap', *Het Vaderland*, 31 december 1942. 'De zustergemeenschap van den N.V.D. Vorming van goed verzorgd zustercorps met sociale opleiding', *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 4 januari 1943.

¹² 'Leidster Verpleegstersgemeenschap benoemd', *Het Nationale Dagblad*, 14 augustus 1943. 'Leidster Verpleegstersgemeenschap', *Haagsche Courant*, 14 augustus 1943. 'Leidster Verpleegstersgemeenschap benoemd', *Het Volk*, 14 augustus 1943. 'Verpleegstersgemeenschap', *Arnhemsche Courant*, 14 augustus 1943. 'Leidster Verpleegstersgemeenschap benoemd', *De Residentiebode*, 14 augustus 1943. *De Tijd*, 14 augustus 1943. 'Verpleegstersgemeenschap', *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 augustus 1943. 'Leidster Verpleegstersgemeenschap benoemd', *Dagblad voor het Zuiden*, 16 augustus 1943. 'Verpleegstersgemeenschap van den N.V.D.', *Het Nieuws van den dag*, 16 augustus 1943. 'Leidster Verpleegstersgemeenschap N.V.D.', *Dagblad van Noord-Brabant*, 16 augustus 1943. 'Leidster Verpleegstersgemeenschap benoemd', *Haarlemse Courant*, 17 augustus 1943. 'Leidster Verpleegstersgemeenschap benoemd', *Drentsch Dagblad*, 17 augustus 1943. 'Leidster Verpleegstersgemeenschap benoemd', *De Zuid-Willemsvaart*, 17 augustus 1943. 'Leidster Verpleegstersgemeenschap benoemd', *Friesche Courant*, 17 augustus 1943. 'Leidster Verpleegstersgemeenschap benoemd', *Nieuwe Venlosche Courant*, 18 augustus 1943.

¹³ Medisch Front was een NSB-organisatie van artsen. Naast het Medisch Front werd in december 1941 de Nederlandse Artsenkamer opgericht. De Artsenkamer was een officieel orgaan van de Duitse bezetter. Wel waren er vanaf het begin onderlinge verbanden en van lieverlee schoven de twee organisaties naar elkaar toe. Van het Medisch Front waren slechts 250 artsen lid. In totaal waren er 6621 artsen. Voor een overzicht van artsen en hun lidmaatschappen van de Nederlandse Maatschappij tot bevordering van der Geneeskunst, Medisch Contact, Artsenkamer en/of Medisch Front, zie een artikel over een onderzoek van hoogleraar medische geschiedenis M.J. (Mart) van Lieburg: Eveline Brandt, 'Een completer beeld. Geschiedschrijving Medisch Contact behoeft enige bijstelling', *Medisch Contact* (2008) afl. 18, blz. 752-757. Website Medisch Contact. <http://www.medischcontact.nl/archief-6/Tijdschriftartikel/22389/Een-completer-beeld.htm> (24 april 2016).

¹⁴ Nationaal Archief, Den Haag, Archief van de Nederlandse Volksdienst, 1940-1945, nummer toegang 2.19.070.01, inventarisnummer 26, Toespraak gehouden op de landdag van het Medisch Front te Utrecht op 11 september 1943.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ 'Hulp zonder hokjes', *Het Volk*, 7 januari 1943.

¹⁹ In de krantenberichten van december 1942 werd nog gesproken van 'zustergemeenschap' (vergelijk eindnoten 10 en 11).

²⁰ NL-HaNA, Ned. Volksdienst, 2.19.070.01, inv.nr. 101, Lezing te houden in Utrecht 30 maart 1944.

²¹ Ibidem. NL-HaNA, Ned. Volksdienst, 2.19.070.01, inv.nr. 26. In deze doos onder meer de eerste les voor leerlingen van het Opleidingscentrum voor kraamverzorgsters van het Stedelijk Bureau Rotterdam en lesmateriaal voor voedingsleer. In mei 1944 vermeldden krantenberichten dat in Amsterdam cursussen tot kraamverzorgster werden gehouden: 'Streven van de "Verpleegstersgemeenschap"', *De Residentiebode*, 9 mei

1944. 'Dienst am Volke. Die Aufgaben der Schwestern im NVD', *Deutsche Zeitung in den Niederlanden*, 10 mei 1944.

²² NL-HaNA, Ned. Volksdienst, 2.19.070.01, inv.nr. 101, Lezing te houden in Utrecht 30 maart 1944 en inv.nr. 26, Huisorde. Internaat voor opleiding kraamverzorgsters van den Nederlandschen Volksdienst.

²³ NL-HaNA, Ned. Volksdienst, 2.19.070.01, inv.nr. 101, Lezing te houden in Utrecht 30 maart 1944. 'Bij den Nederlandschen Volksdienst bestaat de gelegenheid om opgeleid te worden tot gezinskraamverzorgster...', *Het Nationale Dagblad*, 25 april 1944. 'Gevraagd: Gediplomeerde zieken-, kraamverpleegsters...', *De Telegraaf*, 25 april 1944. 'De Nederlandsche Volksdienst vraagt gediplomeerde Zieken- en Kraamverpleegsters, voor Utrecht, Haarlem en Rotterdam ...', *Het Nationale Dagblad*, 7 juli 1944.

²⁴ 'Streven van de "Verpleegstersgemeenschap"', *De Residentiebode*, 9 mei 1944. 'Dienst am Volke. Die Aufgaben der Schwestern im Volksdienst', *Deutsche Zeitung in den Niederlanden*, 10 mei 1944.

²⁵ NL-HaNA, Ned. Volksdienst, 2.19.070.01, inv.nr. 201, Verpleegsters werkzaam in den Nederlandschen Volksdienst.

²⁶ Met dank voor de bereidwillige hulp van de medewerkers van de Commissie Historie Zaanse Ziekenhuizen.

²⁷ 'Streven van de "Verpleegstersgemeenschap"', *De Residentiebode*, 9 mei 1944. 'Dienst am Volke. Die Aufgaben der Schwestern im NVD', *Deutsche Zeitung in den Niederlanden*, 10 mei 1944. In het archief van het Gemeente Ziekenhuis Zaandam, in handen van de Commissie Historie Zaanse Ziekenhuizen, is een overeenkomst tussen de Verpleegstersgemeenschap en het Gemeente Ziekenhuis Zaandam niet gevonden.

²⁸ F. van Soeren, *Huisartsen – Specialisten & Ziekenhuizen. Feiten uit de Zaanse Geneeskunde van de twintigste eeuw* (Wormer 2004) 159. De auteur F. van Soeren was internist en initiator/voorzitter van de Commissie Historie Zaanse Ziekenhuizen.

²⁹ 'Kam. Dr. F. Houdijk benoemd tot directeur Gem. Ziekenhuis Zaandam', *Het Nationale Dagblad*, 4 april 1942. 'Directeur Gem. Ziekenhuis benoemd. Dr. F. Houdijk uit Aerdenhout', *Dagblad voor Noord-Holland*, 4 april 1942. 'Dr. F. Houdijk naar Zaandam', *Oprechte Haarlemsche Courant*, 7 april 1942. Houdijk werd na de Tweede Wereldoorlog berecht: 'Leider studentenfront voor het tribunaal. Bekeerd van de dwalingen zijns weegs', *De Tijd*, 10 oktober 1947. Jan van der Heijden, 'Cornelis van Ravenswaay, waarnemend burgemeester van De Bilt, 1943-1945', *De Biltse Grift* 13 (2004) afl. maart, blz. 11-25. Website Historische Kring D'Oude School De Bilt. <http://historischekringdebilt.nl/wp-content/uploads/DBG-Cornelis-van-Ravenswaay-waarnemend-burgemeester-van-De-Bilt-1943-1945.pdf> (8 april 2016). Van Soeren, *Huisartsen – Specialisten & Ziekenhuizen*, 150 e.v.

³⁰ Het is opmerkelijk dat het *Tijdschrift voor Ziekenverpleging* in de vaste rubriek 'Examens' van 1940 tot en met 1945 de Zaanse ziekenhuizen niet noemde. In die rubriek werden leerlingen van 'alle' Nederlandse instellingen bij hun namen genoemd die waren geslaagd voor de A-, B-opleiding of een aantekening. Er was zeker een opleiding in het Gemeente Ziekenhuis. In 1942 was er sprake van examens, werd een 'zuster-docente' benoemd en in 1944 waren er 57 leerlingen in dienst. Het zou een onderzoek waard zijn of er mogelijk iets aan de hand was met de opleiding in het Zaanse Gemeente Ziekenhuis, mede omdat Houdijk, volgens een krantenartikel, 'speciale zorg' ging besteden aan het 'verpleegstersprobleem en de opleiding van deze onmisbare schakel in een ziekenhuisorganisatie'. 'Kam. Dr. F. Houdijk benoemd tot directeur Gem. Ziekenhuis Zaandam', *Het Nationale Dagblad*, 4 april 1942. 'Directeur Gem. Ziekenhuis benoemd. Dr. F. Houdijk uit Aerdenhout', *Dagblad voor Noord-Holland*, 4 april 1942. Van Soeren, *Huisartsen – Specialisten & Ziekenhuizen*, 159.

³¹ Van Soeren noemde in zijn studie naar aanleiding van een 'oral-history-project', twee NSB-zusters bij naam (die niet voorkwamen op de namenlijst van de Verpleegstersgemeenschap). Van Soeren, *Huisartsen – Specialisten & Ziekenhuizen*, 153 en 165.

³² 'De Ned. Volksdienst helpt jonge moeders', *Dagblad voor Noord-Holland*, 17 augustus 1942.

³³ Bijvoorbeeld in het jaar 1943 advertenties in de volgende kranten: *Het Nieuws van den Dag*, 15 april 1943. *De Telegraaf*, 7 mei 1943, 5 juni 1943. *Het Nationale Dagblad*, 6 oktober 1943, 27 oktober 1943, 18 november 1943 en 30 november 1943. *Algemeen Handelsblad*, 7 mei 1943, 3 december 1943. *Nieuwsblad van het Noorden*, 23 oktober 1943. Jan van der Heijden, 'Cornelis van Ravenswaay, waarnemend burgemeester van De Bilt, 1943-1945', *De Biltse Grift* 13 (2004) afl. maart, blz. 11-25, aldaar 13. Website Historische Kring D'Oude School De Bilt. <http://historischekringdebilt.nl/wp-content/uploads/DBG-Cornelis-van-Ravenswaay-waarnemend-burgemeester-van-De-Bilt-1943-1945.pdf> (8 april 2016)

³⁴ Van Soeren, *Huisartsen – Specialisten & Ziekenhuizen*, 153.

³⁵ 'Polak (Jacob/Jaap)', website Joods Monument Zaanstreek. <http://www.joodsmonumentzaanstreek.nl/pagina-2534-Polak-JacobJaap.htm> (6 april 2016).

³⁶ *De Tijd*, 11 april 1944. *Algemeen Handelsblad*, 13 april 1944. Van Soeren, *Huisartsen – Specialisten & Ziekenhuizen*, 159.

³⁷ 'Leider van Studentenfront voor het tribunaal. Voor verdere vervolging ontslagen', *Nieuwe Dag*, 10 oktober 1947.

-
- ³⁸ Ibidem. 'Leider Studentenfront voor het tribunaal. Bekeerd van de dwalingen zijns weegs', *De Tijd*, 10 oktober 1947.
- ³⁹ Hoewel de inhoud van doos 26 in het archief van de Nederlandse Volksdienst (inv. nr. 2.19.070.01) vermeldt dat het om stencils gaat voor de opleiding verpleegsters, lijken die stencils eerder gebruikt te zijn geweest voor de opleiding tot kraamverzorgster en misschien die tot gezinshulp.
- ⁴⁰ Er zijn daarvoor echter geen aanwijzingen gevonden in het archief dat beheerd wordt door de Commissie Historie Zaanse Ziekenhuizen.
- ⁴¹ G.F. Gezelle Meerburg, *Algemene ziekenverpleging* (5^e druk; J.B. Wolters' Uitgevers-maatschappij N.V., Groningen en Batavia 1943).
- ⁴² NL-HaNA, Ned. Volksdienst, 2.19.070.01, inv.nr. 26, Toespraak gehouden op de landdag van het Medisch Front te Utrecht op 11 september 1943.
- ⁴³ Respectievelijk: 1929, 1932, 1935 en 1940.
- ⁴⁴ Th. Hammes, 'Boekbesprekingen', *Tijdschrift voor Ziekenverpleging* 50 (1940) 799.
- ⁴⁵ Gezelle Meerburg, *Algemene ziekenverpleging* (5^e druk; 1943) 668-679.
- ⁴⁶ Ibidem. Over Herderschêe zie onder meer: Inge Mans, 'Wisselkinderen. Over de ongewenstheid van zwakzinnigen door de eeuwen heen', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* 52 (1997) afl. 1, blz. 29-46, aldaar 38-40. Te raadplegen via de website Canon Sociaal Werk. http://www.canonsociaalwerk.eu/1800_aanloop/Inge%20Mans%201997%20Wisselkinderen.%20over%20de%20Ongewenstheid.pdf (25 maart 2016).
- ⁴⁷ Gezelle Meerburg, *Algemene ziekenverpleging* (5^e druk; 1943) 670.
- ⁴⁸ Ibidem.
- ⁴⁹ Ibidem, 675.
- ⁵⁰ Ibidem, 677-679. In 1946 kwam een zesde aangepaste druk: A. Bierhorst, *Algemene ziekenverpleging* (6^e druk; J.B. Wolters te Groningen en Djakarta 1951).
- ⁵¹ G.F. Gezelle Meerburg, 'Eenheid in de opleiding der verplegenden', *Volksgezondheid. Orgaan van Medisch Front* (19 april 1943) afl. 22, blz. 113-117.
- ⁵² Ibidem.
- ⁵³ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam, plaatsingsnummer NEHA EHB Br Ned/1919:74, *Plan van opleiding tot verpleegster opgemaakt door het Hoofdbestuur van "Nosokómos"* (Nosokómos, Amsterdam 1919).
- ⁵⁴ 'Dr. Gezelle Meerburg keurde duizenden goed voor Duitsland', *Het Vrije Volk*, 15 november 1947. "'Ik heb straf verdiend", zegt dr. Gezelle Meerburg. Vier jaar geëist en ontzetting uit zijn beroep' *Het Vrije Volk*, 17 november 1947. 'Dokter keurde voor Duitsland. G. Fr. Gezelle Meerburg staat terecht', *Trouw*, 15 november 1947. 'Dr. Gezelle Meerburg keurde circa 20.000 mannen voor Duitsland. Vier jaar en ontzetting uit het medisch ambt geëist', *Trouw*, 17 november 1947. 'Weer vier jaar geëist tegen Amsterdamse keuringsarts. Ernstig gezondigd tegen medisch-ethische normen', *Het Parool*, 3 januari 1948. 'Arts van "Atlanta" stond terecht. Vervloekt en gehaat door duizenden arbeiders', *De Waarheid*, 5 januari 1948.
- ⁵⁵ NL-HaNA, Ned. Volksdienst, 2.19.070.01, inv.nr. 201, slot van een onvolledig pleidooi voor de Verpleegstersgemeenschap door waarschijnlijk de leidster, ongedateerd.
- ⁵⁶ 'De Verpleegstersgemeenschap eischt recht voor de Nederlandsche verpleegster. Kam.ske Noordhoek Hegt over doel en werkwijze', *Het Nationale Dagblad*, 13 april 1944.
- ⁵⁷ Henk Maassen, 'Vervolgd en vernietigd', *Medisch Contact* (2014) afl. 7, 306-308. Website Medisch Contact. <http://www.medischcontact.nl/archief-6/Tijdschriftartikel/141984/Vervolgd-en-vernietigd.htm> (24 april 2016).
- ⁵⁸ 'Gek in de Oorlog: het verzwegen leed' in *Dit is de dag* (Evangelische Omroep, 25 april 2015), website Evangelische Omroep. <http://www.eo.nl/ditisedag/reportage/aflevering-detail/dit-is-de-dag-20150425t211800/> (25 april 2016). Nog terug te zien op https://www.npo.nl/dit-is-de-dag/25-04-2015/VPWON_1235905 (19 maart 2017). Hans Gooszen, red. e.a., in *Dolderse Kroniek* 19 (oktober 2016) afl. 4. Marco Gietema en Cecile aan de Stegge, *Vergeeten slachtoffers. Psychiatrische inrichting de Willem Arntsz Hoeve in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2017) en in relatie tot dit boek de website *Vergeeten slachtoffers*, <http://vergetenslachtoffers.nl/> (19 maart 2017). Zie ook de website van Cecile aan de Stegge: www.cecileaandestegge.nl (19 maart 2017). Over de door de nazi's leeggehaalde Joodse zorginstellingen en naar de vernietigingskampen gedeporteerde Joodse zorgvragers en Joodse zorgverleners is veel gedocumenteerd. De website van het Joods Historisch Museum www.jhm.nl geeft informatie. Zie ook bijvoorbeeld: Jan Stoutenbeek en Paul Vigeveno, *Gids van joods erfgoed in Nederland* (Amsterdam 2016).
- 'Kick-off onderzoek Psychiatrie en gehandicaptenzorg WOII'. Website NIOD. <https://www.niod.nl/nl/activiteiten/kick-onderzoek-psychiatrie-en-gehandicaptenzorg-woii> (10 februari 2019).
- 'Onderzoek naar het oorlogsverleden van instellingen voor psychiatrie en gehandicaptenzorg van start'. Website NIOD. <https://www.niod.nl/nl/nieuws/onderzoek-psychiatrie-gehandicaptenzorg-woii-van-start> (18 maart 2019).

Onderzoeksplan van het NIOD, 'Psychiatrische inrichtingen en tehuizen tijdens de Tweede Wereldoorlog – contouren van een onderzoeksprogramma', z.j. Website van de GGZ.

<https://www.ggznederland.nl/uploads/assets/Onderzoeksopzet%20Inrichtingen%20WO%20II%20door%20NIO D.pdf> (6 februari 2019).

⁵⁹ Met dank aan Louisa Gjaltema, medewerker Documentbeheer van Noordhoff Uitgevers. Helaas was het niet meer te achterhalen aan welke klanten dit boek is verkocht (e-mail 11 april 2016).

⁶⁰ H.A. Melk, *De praktijk der ziekenverpleging* (2^e druk; z.pl. 1941). J. Eduard Stumpff, *Voorlezingen over Ziekenverpleging* (13e druk; Haarlem 1939).

⁶¹ E.B. Gorner, 'Boekbesprekingen', *Tijdschrift voor Ziekenverpleging* 51 (1941) 370.

⁶² Met dank aan mevr. Marjolein Vloedgraven, medewerker klantenservice van Wolters Kluwer (e-mail 20 mei 2016).

⁶³ In 1908 verscheen beide delen in één uitgave als tweede herziene druk.

⁶⁴ Peter C. Gijsbers en Anton D. van Kempen, red., *Deugdelijke arbeid vordert lang bepeinen: jubileumboek uitgegeven ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van uitgeverij Bohn, 1752-2002* (Houten 2002) 190.

Gevonden via:

<https://books.google.nl/books?id=fZK9yzCEeb0C&pg=PA190&lpg=PA190&dq=oplage+voorlezingen+over+zi ekenverpleging&source=bl&ots=ZUzg12RZku&sig=tFk0FBSaEzpn6EEZIxONZgRiZS0&hl=nl&sa=X&ved=0 ahUKEwiI4LPorOjMAhVHmBoKHU2mDT8Q6AEILTAE#v=onepage&q=oplage%20voorlezingen%20over% 20ziekenverpleging&f=false>

⁶⁵ *Besluit ontbinding landverraderlijke organisaties. Geldend van 7-12-1945 t/m heden*. Besluit van 17 september 1944, houdende vaststelling van het Besluit ontbinding landverraderlijke organisaties. 'Besluit Ontbinding landverraderlijke Organisaties', in: H.H. Koderitsch en M Koderitsch, *Herstelwetgeving* ('s-Gravenhage en Batavia 1946) 107-109.

⁶⁶ Tekst en research: Yfke Nijland, tekst en research, Paul Ruigrok, samenstelling en regie, 'Dolle Dinsdag', NPO-geschiedenis, Andere Tijden. <http://www.npogeschiedenis.nl/andere-tijden/afleveringen/2004-2005/Dolle-Dinsdag.html> (16 april 2016).

⁶⁷ Hoewel er, zoals heden, niet letterlijk een beroepscode geformuleerd was, waren er wel maatstaven, zoals De Tien Geboden van Zr. H.A. Melk. In haar lesboek *De praktijk der ziekenverpleging* schreef zij in 1947: 'In de oorlogsjaren hebben vele jonge, Nederlandse vrouwen bewezen dat zij, gemeten met de bovenstaande maatstaf, behoorden tot de vrouwen waaruit de goede verpleegsters groeien (...). Melk bedoelde met 'maatstaf' haar Tien Geboden, waarin de zieke centraal staat en niet de gezonde mens: H.A. Melk, *De praktijk der ziekenverpleging* (Gorinchem 1947) 3-4.

⁶⁸ Het *Tijdschrift voor Ziekenverpleging* nam geen politiek standpunt in. Pas na de bevrijding sprak de redactie haar afschuw uit van de gruwelijkheden van de bezetter. Th. Hammes, 'Mededeeling van de redactie. 5 mei 1945 Oranje Boven!', *Tijdschrift voor Ziekenverpleging* 55 (1945) 23-26.